

*Zeynallı Elay Cəlal oğlu, doktorant,
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin
“Mühasibat uçotu və audit” kafedrasının assistenti,
Ünvan: Atatürk pr. 450, AZ 2000, Gəncə, Azərbaycan,
E-mail: elayzeynalli@yahoo.com
© Zeynallı E.C., 2020*

UOT: 657.01

MÜƏSSİSƏNİN FƏALİYYƏT SƏMƏRƏLİLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN AZƏRBAYCAN TƏCRÜBƏSİ

X Ü L A S Ə

Tədqiqatın məqsədi – səmərəliliyin iqtisadi mahiyyətini öyrənərək Azərbaycanda müasir iqtisadi konyunktura uyğun qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunan qaydalarda əks olunan göstəricilərin elmi mahiyyətini araşdırmaq, analitik əhəmiyyətini konkretləşdirmək və xüsusiyyətlərini tədqiq etməkdir.

Tədqiqatın metodologiyası – sistemli yanaşma, məntiqi ümumiləşdirmə, təhlil, müqayisə və qruplaşdırma üsullarından ibarətdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – ölkəmizdə səmərəliliyin qiymətləndirilməsi qaydalarına elmi-tənqidi aspektdən yanaşılaraq metodikanın yalnız nəzarət zərfi dövlətə məxsus olan hüquqi şəxslər üçün yox, həmçinin özəl sektorda fəaliyyət göstərən subyektlər üçün tətbiq edilməsinə, habelə qaydaların tətbiqi zamanı nəticələrin interpretasiyasında mövcud ola biləcək ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasına imkan yaradır.

Tədqiqatın nəticələri – müəyyənləşdirilmiş səmərəlilik göstəricilərin bir neçəsi iqtisadi ədəbiyyatda qeyd olunan adından və formulundan fərqli göstərilmişdir. Analitikliyin yüksəldilməsi üçün bəzi göstəricilərin elementləri dəyişdirilməli, maliyyə və vergi uçotu arasındakı konkret fərqlər təhlil prosesində nəzərə alınmalıdır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – məqalədə səmərəliliyin iqtisadi mahiyyəti və qiymətləndirilməsinə yanaşmalar öyrənilmiş, müəyyənləşdirilmiş səmərəlilik göstəricilərinin yerli və xarici mənbələrdə qeyd olunan göstəricilərlə müqayisə edilərək, analitikliyinin artırılması istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Açar sözlər: EBİTDA, dövriyyə, likvidlik, maliyyə dayanıqlığı, rentabellik, əmək resurslarından istifadə.

G İ R İ Ş

Bazar iqtisadiyyatında sərt rəqabət şəraitində fəaliyyət göstərən müəssisələrin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinin ən önəmli meyarı, sözsüz ki, səmərəlilikdir. Səmərəlilik bütövlükdə cəmiyyətdə, ayrı-ayrı müəssisələrdə və onların müxtəlif istehsal-təsərrüfat bölmələrinə qədər iqtisadiyyatın bütün səviyyələrində öyrənilən iqtisadi kateqoriya, inkişaf meyarıdır. Məhz, səmərəlilik müəssisənin əmtəə istehsalı (xidmət göstərilməsi) üçün ehtiyac duyduğu resursların əldə olunması və fəaliyyətlə bağlı digər məsrəflər ilə fəaliyyət nəticələrini müqayisə edərək fəaliyyətin uğurlu olub-olmadığını deməyə əsas verir. Dilimizin izahlı lüğətinə görə, səmərə fayda, xeyir mənasını, səmərəlilik isə nəticəlilik, məqsədəuyğunluq mənasını

verir ki, bu minvalda səmərəlilik müəssisənin fəaliyyətinin idarə edilməsinə xidmət edən strateji amilinə çevrilir, müxtəlif maliyyə və qeyri-maliyyə göstəriciləri ilə xarakterizə olunur. Hazırda səmərəliliyin ölçülməsinin əhəmiyyəti durmadan artır ki, bu da qlobal konyunkturda müəssisələrin sayının artması, rəqabət, xərclərə nəzarət, idarəetmə fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi, kapital bazarının inkişafı, uzunmüddətli bank kreditlərinə müraciət, uzunmüddətli borc qiymətli kağızlara olan tələbatın artması, pandemiya fonunda müasir müəssisənin fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi, maliyyə təhlilinin olduqca aktual və labüd istiqamətlərindən birinə çevirir.

Səmərəlilik və onun mahiyyəti

Səmərəlilik hazırkı multidisiplinar mühitdə əhəmiyyətli anlayış kimi insan fəaliyyətinin bütün sahələrində, müxtəlif elmlərdə, habelə bazar iqtisadiyyatı və inzibati amirlik sistemlərində istifadə olunan universal terminə çevrilmişdir. Hesab edirik ki, səmərəliliyin mahiyyətini tam dəqiqləşdirmək üçün səmərə və səmərəlilik anlayışlarını fərqləndirməklə başlamalıyıq. İqtisadi mənada səmərə müvafiq fəaliyyətə yönəldilmiş təşkilati-texniki, iqtisadi-sosial və digər tədbirlərin reallaşdırılması ilə əlaqədar meydana gələn fayda, müsbət nəticə olaraq xarakterizə edilir [3, 533], [2, 205].

İqtisadi səmərəliliyə təbii, texniki-texnoloji, təşkilati, sosial, iqtisadi və siyasi amillər təsir edir [4]. Bu amilləri birbaşa və dolaylı amillərə ayırmaq mümkündür. Səmərəliliyə birbaşa təsir edən amillərə məhsulun (resursun, işin, xidmətin) kəmiyyət və keyfiyyəti, istehsal (maliyyə) bazasının səviyyəsi, mövcud texnologiyanın uyğunluğu və s. daxildir. Dolaylı amillər isə insan və dövlət amili, biznesin xarici mühiti, innovasiya, tədqiqat və inkişaf (research and development - R&D) və s. daxil etmək olar.

Sektorda müəssisələrin artması və rəqabətliklik, maliyyə bazarlarının inkişafı, maliyyə-ləşmə mənbələrinə olan tələbat, müəssisənin fəaliyyəti, xərclərə nəzarət kimi amillərin fonunda fəaliyyətin səmərəliliyinin təhlilinin əhəmiyyəti durmadan artır. Bu zərurət isə onun təhlilinə və qiymətləndirilməsinə müxtəlif yanaşmaların yaranmasına gətirib çıxarır.

A.D.Şeremet, E.V.Neqaşev, R.S.Sayfulin, Q.V.Savitskaya, Y.B.Əhmədov, İ.M.Mahmudov, H.A.Cəfərli və digərləri səmərəliliyi istehsal çərçivəsində nəzərdən keçirir, maliyyə hesabatlarının məlumatlarına əsasən maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi ilə bağlı istehsal resurslarının istifadəsinin intensivləşdirilməsi göstəricilərinin (fondverimi, materialverimi, əmək məhsuldarlığı və s.) və rentabelliyin təhlilini vurğulayır. O.V.Efimova maliyyə təhlili kontekstində səmərəliliyi rentabellik və dövriyyə göstəriciləri ilə, V.V.Kovalyev isə müvafiq artım tempi və rentabellik də daxil olmaqla, kommərsiya təşkilatının maliyyə resurslarından istifadə göstəriciləri ilə əlaqələndirir [12].

Hesab edirik ki, hazırda maliyyə təhlilində səmərəliliyin qiymətləndirilməsi ilə bağlı yuxarıda sadaladığımız “klassik” yanaşma ilə yanaşı, qərb təcrübəsində geniş istifadə olunan “yeni” yanaşma D.Kaplan və R.Norton tərəfindən irəli sürülmüş balanslaşdırılmış göstəricilər modelinə əsaslanır. Bununla yanaşı, müəssisənin yerləşdiyi ölkənin, fəaliyyət göstərdiyi sektorun, istehsal etdiyi (göstərdiyi) məhsul (xidmətin) spesifikliyindən, həmçinin müəssisənin özünün təşkilati-hüququ quruluşu, rəqabət və marketinq strategiyası, biznesin fəaliyyət məqsədlərindən asılı olaraq səmərəliliyin qiymətləndirilməsinə fərqli yanaşmalar mövcuddur [10].

Zənnimizcə, səmərəlilik isə səmərənin nəticə ölçüsü olaraq, xərc və nəticə arasındakı nisbət kimi fəaliyyətin, sahənin, regionun və ya bütövlükdə dövlətin iqtisadi inkişafının yekun və keyfiyyət göstəricisidir, hər iki yanaşma öz aktuallığını qorumaqla bir-birini tamamlayır və müəssisədə tətbiq edilə bilmə imkanlarını artırır.

Səmərəliliyin Azərbaycanda hüquqi əsası

Maliyyə təhlilinin bir çox istiqamətlərindən fərqi olaraq, səmərəliliyin təhlili və qiymətləndirilməsi üçün metodoloji əsas kimi istinad oluna biləcək hüququ sənəd mövcuddur. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 5 sentyabr 2016-cı il tarixli 2300 nömrəli Sərəncamına əsasən Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 4 iyun 2019-cu il 257 nömrəli qərarı ilə “Paylarının (səhmlərinin) nəzarət zərfi dövlətə məxsus olan hüquqi şəxslərin fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi Qaydası” təsdiq edilmişdir [1].

Sənəd yalnız nəzarət zərfi dövlətə aid olan hüquqi şəxslərə - paylarının (səhmlərinin) 51 və daha artıq faizi birbaşa və ya dolayısı ilə dövlətə məxsus olan səhmdar cəmiyyətlər, məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlərə şamil edilsə də, tətbiqi məqsədi dövlət əmlakının səmərəli istifadə edilməsini qiymətləndirməkdir. Buna müvafiq olaraq, qaydalar səmərəlilik göstəricilərini, onların hesablanması formullarını, bununla bağlı nəticələri hesabat şəklində təqdim edilməsi ilə bağlı məsələləri özündə birləşdirir.

Qaydalarda səmərəlilik göstəriciləri müvafiq olaraq əsas və əlavə göstəricilərə ayrılır, göstəricilərin yuxarıda qeyd olunan tələblərə cavab verən hüquqi şəxslər tərəfindən təhlili və qiymətləndirilməsi dövrü olaraq, illik aparılır. Bununla yanaşı, qaydalar təhlilin aparılması üçün ehtiyac duyulan informasiya mənbələrini müəyyənləşdirir, bu mənbələri mühasibat məlumatları ilə məhdudlaşdırmayaraq, müvafiq dövlət orqanlarına təqdim olunan rəsmi hesabatları (vergi, sosial və tibbi sığorta, statistika) və biznes plan məlumatlarını da əhatə etməsi, müəssisənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün maliyyə və vergi uçotunun vahid kompleks kimi birgə istifadə olunması zərurətini ortaya qoyur.

İqtisadi ədəbiyyatda bir qayda olaraq, müəssisənin fəaliyyətinin səmərəlilik göstəricisi kimi mənfəət və rentabellik göstəriciləri qəbul edilir, bu göstəricilər keçmiş dövrün analoji göstəricilər, rəqib müəssisələr, sektor və ya respublika göstəriciləri üzrə müqayisə edilir.

Səmərəliliyin qiymətləndirilməsi göstəriciləri

Səmərəlilik göstəriciləri müəssisənin fəaliyyətinin səmərəliliyini xarakterizə edən maliyyə və qeyri-maliyyə göstəriciləridir. Müəssisənin fəaliyyətinin səmərəliliyinin kompleks qiymətləndirilməsi səmərəliliyin təkə mənfəət və rentabellik göstəriciləri ilə yox, xərc (məsrəf), likvidlik, dövriyyə, rentabellik, maliyyə strukturu, maliyyə bazarlarında fəaliyyət, istehsal gücü, fond, əmək və material resurslarından istifadə ilə bağlı olan səmərəlilik göstəricilərinin də istifadə zərurətini ortaya qoyur.

EBİTDA (Earnings before interest, taxes, depreciation and amortization) faizlərin, verginin və amortizasiyanın ödənilməsinə qədər mənfəət göstəricisi. Amortizasiya, vergi və kreditorların qarşısında borcların hesablanması üsullarından asılı olmayaraq, əsas fəaliyyətin səmərəliliyini əks etdirir, mənfəət və zərər haqqında hesabat məlumatlarına əsasən hesablanmış maliyyə nəticəsi və əməliyyat fəaliyyətindən pul axınının qarışıq variantı kimi qiymətləndirilə bilər. EBİTDA, xüsusi ilə, böyük kapital qoyuluşu hesabına maddi-texniki resurs potensialının yüksəlməsi fonunda amortizasiya xərclərinin neytrallaşdıraraq, daha həssas nəticəni müəyyən edir. [7] Fikrimizcə, göstərici satışdan mənfəət qabiliyyətini və səmərəliliyi qiymətləndirmək üçün eyni sektorda fəaliyyət göstərən, lakin fərqli kapital quruluşlarına sahib müəssisələr arasında müqayisə aparmaq üçün olduqca faydalıdır, həmçinin vergi uçotu məlumatları ilə maliyyə uçotu məlumatları arasında uyğunsuzluq göstəricilərini də müəyyən qədər neytral-

laşdırmağa imkan verir. Qaydalarda göstəricinin hesablanması alqoritmi dəyişdirilməmişdir.

ROCE (Return on Capital Employed) cəlb edilmiş kapitalın rentabelliği əmsalı. Kapitalın rentabelliği müəssisənin cəlb edilmiş kapitalına düşən mənfəətin faizini və borc vəsaitlərinin istifadə səmərəliliyini göstərir ki, bu da mənfəət əldə etmək məqsədi ilə biznesə öz vəsaitlərini yatıran potensial borcverənlər, investor və məsləhət xidməti həyata keçirən mütəxəssislər üçün vacibdir. Hesablanma metodikası beynəlxalq praktikada qeyd olunan formaldan fərqlənməsə də, məxrəcin (WACC - weighted average cost of capital) göstəricisi əsasında hesablanması müəyyənləşdirilməmişdir. Hesab edirik ki, müvafiq göstəricinin nəzərə alınması ilə hesablanmanın aparılması tələbənin mövcud olması daha uyğun olardı. Aydın məsələdir ki, göstəricinin yüksək nəticə əldə etməsi yüksək səmərəlilikdən xəbər verir.

ROE (Return On Equity) kapitalın rentabelliği əmsalı. Müəssisənin fəaliyyəti səmərəliliyini xarakterizə edən göstərici kimi kapitalın rentabelliği əmsalı həm daxili tərəflər, həm də xarici tərəflər üçün olduqca əhəmiyyətli göstəricidir. Xalis mənfəətin kapitalın orta göstəricisinə nisbəti şəklində hesablanan göstəricinin iqtisadi ədəbiyyatda bir çox modifikasiyaları da mövcuddur. Hesab edirik ki, kapitalın rentabelliğini hesablayarkən xalis mənfəət göstərici əsas götürülməsi daha doğrudur, çünki mülkiyyətçilər tərəfindən qoyulan kapitalın mükafat mənbəyidir. Bundan əlavə, əmsalın hesablanması zaman inflyasiya amili nəzərə alınmalıdır. Çünki kəsrin sürət və məxrəcində qeyd olunan iqtisadi göstəricilərə inflyasiya eyni cür təsir etmir, yəni xalis mənfəət dinamik göstərici olub fəaliyyət nəticəsində formalaşır, amma kapital nisbətən daha statik göstərici kimi qalmaqdadır [8 s.73]. Zənnimizcə, “DuPont” modelinə (mənfəət marjası, aktivlərin dövriyyəsi və kapital multiplikatoru əmsallarından birgə istifadə) yer verilməməsi kompleks təhlil və qiymətləndirmənin müəyyən mənada tam aparılmamasına gətirib çıxara bilər.

TSR (Total Shareholders Return) səhmdarların investisiyalarının rentabelliği göstəricisi əsasən maliyyə bazarları emissiya apararı, fəaliyyət göstərən müəssisələr üçün istifadə olunur. Dövrün ərzində səhmin kotirovka qiymətindəki dəyişiklik ilə bir səhmə ödənilmiş dividend cəminin dövrün əvvəlindəki kotirovka qiymətinə nisbəti şəklində hesablanır. Göstəricinin yüksək olması müəssisə üçün səmərəli hesab edilir. Ölkəmizdə bu müəssisələr az olsa da, qaydalarda bu göstəriciyə yer verilməsini müsbət hal kimi qiymətləndiririk.

ROA (Return On Assets) aktivlərin rentabelliği əmsalı müəssisənin bütün aktivlərinin istifadəsindən formalaşan səmərəni (mənfəəti) xarakterizə edən göstəricidir. Əmsal təşkilatın kapitalının strukturunu, aktivlərin idarə edilməsinin keyfiyyətini nəzərə almadan mənfəət əldə etmək qabiliyyətini göstərir. Kapital rentabelliği əmsalından fərqli olaraq, bu göstərici yalnız öz vəsaitlərini deyil, onun bütün aktivlərini nəzərə alır. İqtisadi ədəbiyyatda xalis mənfəətin aktivlərin orta göstəricisinə nisbəti kimi hesablanarsa da, qaydalarda bu göstərici EBT (Earnings before taxes) vergidən əvvəlki mənfəətə əsasən hesablanır. Fikrimizcə, bu aktivlərin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi zamanı vergi xərclərinin gözdə edilməsi ilə nəticələnir. Amillə təhlil mövqeyindən yanaşsaq, əmsal aktivlərin dövriyyəsi və xalis mənfəət marjası əmsallarının hasili şəklində ifadə oluna bilər. Bu göstərici nə qədər yüksək olsa, müəssisənin aktivlərindən bir o qədər səmərəli istifadə olunduğu başa düşülür.

CPR (Cash Position Ratio) mütləq likvidlik əmsalı ani likvidlik əmsalının daha da həssaslaşdırılmış formasıdır. Belə ki, ehtiyatlarla birlikdə debitor borclarının da qısamüddətli aktivlərdən çıxılması likvidlik əmsalının daha da həssas bir nəticəyə malik olmasına təkan

verir. Buna görə də, əksər qərb ədəbiyyatında bu əmsal nağd pul əmsalı adlanır. İqtisadi ədəbiyyatda pul vəsaiti və qısamüddətli maliyyə investisiyaları cəmini qısamüddətli öhdəlikləri kimi hesablanan əmsal, qaydada ancaq pul vəsaiti göstəricisinə əsasən təyin edilir. Zənnimizcə, əmsal satışın dayandırılması və borcların yığılmaması halında likvidlik səviyyəsini göstərir. Praktikada əmsal göstəricisinin 0.2 olması məqbul hesab edilir. [5, 260]

CTR (Creditors' Turnover Ratio) kreditor borclarının dövretməsi əmsalı. Kreditor borclarının dövriyyəsi əmsalı müəssisənin əsas fəaliyyəti ilə bağlı olan borcların dövr ərzində neçə dəfə ödədiyini göstərir. Xalis kreditli satınalmalar kreditor borclarının orta göstəricisinə nisbətində əsasən müəyyən edilir. Xalis kreditli satınalmalar dedikdə ümumi satınalmalar ilə nağd satınalmalar arasındakı fərq nəzərdə tutulur [13, 244]. Qaydalarda müəyyən olunan əmsal kreditor borclarının dövriyyəsi yox, kreditor borclarının orta ödəniş müddəti (dövrdəki günlərin sayı/ kreditor borclarının dövriyyəsi) əmsalıdır. Göstərici əsasən debitor borclarını dövriyyə müddəti əmsalı ilə müqayisə olunur, ümumiyyətlə isə aşağı göstəricinin olması müsbət haldır.

Əmək məhsuldarlığı əmək resurslarında istifadənin səmərəliliyini xarakterizə edir və işçilərin orta sayına düşən ümumi məhsulun miqdarını göstərir. Göstəricinin yüksək qiymət alması müsbət haldır, məhsul istehsalına sərf olunmuş iş vaxtına qənaət və ya vaxt vahidi ərzində daha çox məhsul istehsal edilməsi deməkdir. [10] Göstərici əsasən keçmiş dövrün analoji göstəricisi ilə və yaxud oxşar meyarlara malik müəssisələrin göstəricisi ilə müqayisə edilir. Qaydalarda göstəricinin hesablanma alqoritmı iqtisadi ədəbiyyatla eyniyyət təşkil edir.

DTR (Debitors' Turnover Ratio) debitor borclarının dövretmə göstəricisi müştərilərin müəssisəyə borclu olduqları vəsaiti toplamaq səmərəliliyini təyin etmək üçün istifadə olunur. Əmsal müştərilərə verilən kreditli vəsaitin nə qədər səmərəli idarə etdiyini və bu qısamüddətli borcun nə qədər tez toplandığını və ya ödənildiyini, xülasə, debitor borclarının bir dövrdə neçə dəfə nağd pula çevrildiyini göstərir. Kreditor borclarının dövriyyəsi əmsalın olduğu kimi, əmsal doğru adlandırılmamış, debitor borclarının yığım əmsalı yerinə debitor borclarının dövretmə əmsalı kimi əks etdirilmişdir. Göstəricinin yüksək olması, xüsusi ilə, kreditor borclarının orta ödəniş müddətindən çox olması səmərəli fəaliyyətin işarəsidir.

Ödəmə qabiliyyətliliyi əmsalı. Qaydalara əsasən qısamüddətli aktivlərin qısamüddətli öhdəliklərə nisbəti kimi hesablanan bu göstərici, iqtisadi ədəbiyyatda cari likvidlik (Current Ratio) əmsalı olaraq adlandırılır. Müəssisənin cari anda likvidliyini, yəni qısamüddətli aktivləri ilə qısamüddətli borclarını ödəmə imkanını müəyyən etməyə imkan verir. Əmsal hər 1 manatlıq qısamüddətli borca qarşılıq neçə manatlıq qısamüddətli aktivinin olduğunu göstərir. Əmsalın arzuolunan göstəricisi İnkişaf Etmiş Ölkələr (İEO) üçün 2, İnkişafda Olan Ölkələr (İOO) üçün 1.5-dir. Bu da hər 1 AZN-lik borc üçün müəssisənin müvafiq olaraq 2 və ya 1,5 AZN qısamüddətli aktivinin olması deməkdir. [9, 91]

Xüsusi və borc kapitalının nisbəti əmsalı. Maliyyə sabitliyi əmsalının fərqli modifikasiyası olan əmsal xüsusi kapital və uzunmüddətli öhdəliklərin cəminin xüsusi kapitalla nisbətində əsaslanır. Əmsal müəssisənin fəaliyyətinin hansı hissəsinin davamlı maliyyələşmə hesabına aparıldığını göstərir. Hesab edirik ki, əmsalın müəssisənin cəmi aktivlərinə nisbətində hesablanması daha düzgün analitik nəticəyə gətirəcək. Əmsalın optimal qiymətinin təyin olunması sektor xüsusiyyətlərindən asılıdır. Belə ki, hava yolu və neft şirkətləri ənənəvi olaraq böyük miqdarda borc istifadə edən müəssisələr hesab olunduğu üçün əmsal göstəricisi digər

sektorlarda fəaliyyət göstərən müəssisələrə görə daha az olacaqdır [11, 745].

İstehsal güclərinin istifadə əmsalı qaydalarda müəyyənləşdirilən formul iqtisadi ədəbiyyatda mövcud olan formoldan fərqlənir və normativ göstəricinin təyininə əsaslanır. Ancaq qaydalarda müəyyənləşdirilən əmsal hesabat dövrü üzrə istehsal olunmuş məhsulun (xidmətlərin) faktiki həcmnin nail oluna biləcək maksimum həcm ilə icarəyə götürülmüş və konservləşdirilmiş fərqinə nisbətində əsaslanır. Praktikada istehsal güclərinin konkret həddinin təyini olduqca mürəkkəb məsələ olduğu üçün müəyyənləşdirilmiş optimal hədd səmərəli hesab edilir.

Borc əmsalı. Xarici ədəbiyyatlarda borc kapitalı olaraq adlandırılan əmsal aktivlərin hansı hissəsinin borc kapitalı (uzunmüddətli və qısamüddətli öhdəliklər) hesabına maliyyələşdirildiyini, yəni cəlb olunmuş vəsaitdən necə səmərəli istifadə edildiyini göstərir. Praktikada əmsal göstəricisinin aşağı olması məqbul hesab edilir. İEO üçün əmsal göstəricisi firmanın fəaliyyətini sabitliyini təmin etməsi baxımından 0.5-dən, İOO üçün isə 0.6-dan yüksək olması müəssisənin fəaliyyətinə təhlükə yarada bilər [6, 196]. Əksər müəssisələr əmsalın yüksək olmasından narahatlıq keçirməyərək, maliyyə leverici effektindən daha çox istifadə etmək istəyirlər. Borc verənlər isə ehtiyatlıq naminə daha aşağı göstərici tələb edirlər. Belə ki, müəssisənin borc kapitalı əmsalı artdıqca, maliyyə leverici effektinin təsiri ilə gəlirləri artacaq, müəyyən həddən sonra isə böyük risklərlə qarşılaşacaq.

Debitor borclarının dövriyyə vəsaitinin ümumi həcmində payı əmsalı mahiyyəti etibarını ilə debitor borcunun dövriyyə kapitalındakı xüsusi payını göstərir. Debitor borcları mahiyyət etibarını ilə kreditli satışları ifadə etdiyi üçün bu fəaliyyətin həyata keçirilməsi dövriyyədəki vəsaitlərin yayındırılması ilə nəticələnir. Bilavasitə səmərəliliyə təsir etməsə də, göstəricinin yüksək həddi müəssisənin debitor borcları üzrə yığım siyasətinin səmərəli olmadığını büruzə verir.

ROI (Return on Investment) investisiya fəaliyyətinin rentabelliği əmsalı mahiyyət etibarını ilə investisiya edilmiş vəsaitin nə qədər gəlir gətirdiyini və ya investisiya edilən hər 1 AZN-in neçə AZN qazandığını göstərir. İqtisadi ədəbiyyatda investisiya gəliri ilə investisiya xərci arasında yaranmış fərqin investisiya xərcinə bölünməsi ilə hesablanan göstərici eyni mahiyyətdə fərqli formulla xalis mənfəətin investisiya kapitalının orta göstəricisinə nisbəti şəklində əks olunmuşdur.

Torpaq, tikili və avadanlıqların (TTA) dövretmə qabiliyyəti əmsalı (Fixed Assets Turnover Ratio) TTA-nın nə qədər gəlirə səbəb olduğu və ya gəlirlər hesabına bu aktivlərin neçə dəfə yenilənə biləcəyini göstərir. Əmsal göstəricisinin az olması aktivlərin səmərəli şəkildə istifadə edilmədiyini göstərir. Müəssisənin hansı sektorda fəaliyyət göstərməsindən asılı olaraq göstəricinin qiyməti də dəyişə bilər. Belə ki, TTA-nın uzunmüddətli aktivləri cəmi aktivlərin strukturunda payı çoxdursa, aktivlərin dövriyyəsi yavaş, payı azdırsa aktivlərin dövriyyəsi çoxdur.

Enerji səmərəliliyi (məhsulun maya dəyərində enerji xərcinin payı) göstəricisi mahiyyət etibarını ilə 202 “İstehsalat (iş və xidmət) məsrəfləri” hesabında əks olunan bütün növ enerji (elektrik, neft və s.) istehlakı ilə əlaqəli xərclərin bu hesabda əks olunan yekun göstəricidəki xüsusi çəkisini əks etdirir ki, bu da müəyyən mənada tutumluluq göstəricisinə uyğunlaşır. Göstəricinin yüksək və ya aşağı olması müəssisənin və sektorun xüsusiyyətlərindən asılıdır.

Müəssisənin ümumi xərclərində innovasiya fəaliyyətinə çəkilən xərclərin payı əmsalı da xüsusi çəkinin müəyyənləşdirilməsi məqsədi ilə tətbiq olunur. R&D istiqamətli xərclər 113

“Qeyri-maddi aktivlərlə bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması” hesabı və hesabın müvafiq subhesablarında əks olunan məsrəflərin xərclərindəki payını əks etdirir. Bütün müəssisələr üçün (fəaliyyət istiqamətlərinə uyğun olaraq) R&D istiqamətli xərclər çox olmasa da, əzə-çılıq, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları, hərbi sənaye kimi sektorlarda bu xərclərin xüsusi çəkisi yüksəkdir və səmərəliliyin müəyyənləşdirilməsi kriteriyalarından biridir.

İşçi heyətin təhsili üçün hər işçiyə çəkilən orta xərc nisbəti müəssisənin fəaliyyətinin səmərəliliyi kadr potensialının peşəkarlığından da asılıdır. Məhz, D.Kaplan və R.Nortona görə müəssisənin fəaliyyətinin səmərəliliyə, innovasiya fəaliyyətinə çəkilən xərclərlə birlikdə bu xərclər səmərəliliyə təsir edən qeyri-maliyyə göstəricilərindən biridir. Əlbəttə ki, göstəricinin müəyyən hədd daxilində yüksək olması arzuolunandır.

Kadrların axını əmsalı müəssisədə kadr potensialının qiymətləndirilməsi üçün işçi heyətin təhsili üçün hər işçiyə çəkilən orta xərc nisbəti göstərici ilə yanaşı istifadə olunan əmsaldır. İqtisadi ədəbiyyatda əmsal öz xahişi və əmək intizamının pozulmasına görə (əmək müqaviləsinin bitməsi və ya pensiya yaşına çatmış əməkdaşların işdən ayrılması halı istisna olmaqla) işdən ayrılan kadrların xüsusi çəkisini - “axan” kadr ehtiyatını göstərir. Qaydalarda isə bu göstərici kadr potensialının dövrün əvvəlinə və sonuna olan rəqəmlərinin nisbətində əsasən müəyyən edilir ki, bu da iqtisadi ədəbiyyat ilə qaydalar arasında ziddiyyətlərdən biridir.

NƏTİCƏ

Müasir iqtisadi konyunktura müəssisənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin əhəmiyyəti getdikcə daha da artır. Ölkəmizdə səmərəliliyin qiymətləndirilməsi ilə bağlı hüquqi aktın mövcudluğu müəyyən mənada metodoloji bir əsas kimi də istinad olunması zəruriyyətini ortaya qoyur. Qaydalar səmərəlilik göstəricilərini, habelə onların hesablanması, proqnozlaşdırılması, hesabat şəklində təqdim edilməsini və təhlilin informasiya təminatını həyata keçirsə də, müəyyən məqamlar qaranlıq qalmışdır. Belə ki, qayda maliyyə uçotu ilə vergi uçotu arasında müəyyənləşən ziddiyyətli hallarda hansı məlumat istinad ediləcəyini göstərmir və yaxud ROCE göstəricisini hesablayan zaman müvafiq məxrəcin kapitalın orta çəkili dəyərini (WACC) yoxsa kapital göstəricisinin ədədi ortası olduğu dəqiq müəyyənləşdirilməyib. Başqa bir məqam, ROE əmsalının mənfəət marjası, aktivlərin dövriyyəsi və kapital multiplikatoru əmsallarının kompleks göstəricisi kimi “DuPont” modelinə əsasən hesablanmasının da qayda da yer alması, zənnimizcə, daha yaxşı olardı.

Bütün hallarda təhlilin aparılması ilə bağlı hüquqi və metodoloji əsasda müəyyənləşən və hələ ki, ölkəmizdə yeganə sənəd olan qaydaların mövcudluğu həm elmi, həm də praktik cəhətdən olduqca sevindirici haldır. Təəssüf ki, Azərbaycan təcrübəsində istifadə olunan bu qayda ancaq nəzarət zərfi dövlətə aid hüquqi şəxslərə şamil olunur, digər müəssisələrin bu göstəricilərin hesablanması və ya ümumiyyətlə, səmərəliliyin qiymətləndirilməsi ilə bağlı hər hansı bir metodoloji sənəd və qanunvericilik çərçivəsində tələb yoxdur. Bu da digər amillərlə yanaşı, artan rəqabət mühitində fəaliyyət göstərən iqtisadi subyektlərin fəaliyyətinin hansı dərəcədə uğurlu (səmərəli) olduğunu müəyyənləşdirməkdə daha az maraq göstərməsinə gətirib çıxarır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin “Paylarının (səhmlərinin) nəzarət zərfi dövlətə məxsus olan hüquqi şəxslərin fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi Qaydası” (A.R. N.K.-nın 2019-cu il 4 iyun tarixli 257 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir)

2. Hüseynov T.Ə. Müəssisənin iqtisadiyyatı. Bakı: Azərnəşr -2005, 560 s.

3. İbrahimov İ.H. Aqrar sahənin iqtisadiyyatı. Bakı: NBS - 2016, 655 s.

4. İbrahimov İ.H. Aqrar sferada istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi yolları// Bakı: Audit-2015. № 4 – s.32-35

5. İsmayılov M.H. Maliyyə hesabatının təhlili üzrə praktikum/M.H.İsmayılov, Y.B.Əhmədov, M.M.Hüseynov – Bakı: Mütərcim – 2016 -271 s.

6. Sadıqov M.M. Kənd təsərrüfatının maliyyəsi/ M.M.Sadıqov, M.C.Hüseynov, H.H.Həsənov – Gəncə: ADAU nəşriyyatı -2012 – 402 s.

7. Aydeniz E.Ş. Makroekonomik göstərgələrin firmaların finansal performans ölçütleri üzərindəki təsirinə ölçülməsinə yönəlik bir araşdırma: İMKB'ye kote gida və içecek işlətmələri üzərində bir tətbiq// İstanbul: Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi -2009, №2 s.263-277

8. Finansal tablolar analizi/ A.Çabuk [və b.]. – Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, -2013 - 213 s.

9. Mali analiz/ A.Çabuk, A.Başar, Ş.Sevim [və b.]. – Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, - 2013 -614 s.

10. Абдукаримов И.Т., Тен Н.В. Эффективность и финансовые результаты хозяйственной деятельности предприятия: критерии и показатели их характеризующие, методика оценки и анализа// М: Актуальные вопросы экономики и управления -2011, № 5-6 (027-028) –с.11-21

11. Fabozzi F.J. Financial Management and Analysis/ F.J.Fabozzi, P.P.Petterson - New Jersey: John Wiley & Sons, Inc. -2003 -1007 p.

12. Knyazeva E., Shapoval E. Efficiency of the enterprise, and factors affecting it// Vestnik universiteta.-2018.№2, p. 112-115

13. Periasamy P.A. Textbook of Financial, Cost and Management Accounting/ P.A. Periasamy -Mumbai: Himalaya publishing house -2010 – p.680.

*Зейналлы Элай Джалал оглы, докторант,
Азербайджанский Государственный Аграрный Университет,
ассистент кафедры "Бухгалтерский учет и аудит",
Адрес: пр. Атаюрка 450, AZ 2000, Гянджа, Азербайджан,
E-mail: elayzeynalli@yahoo.com
© Зейналлы Э.Дж., 2020*

ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОСТИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ НА ОСНОВЕ ОПЫТА АЗЕРБАЙДЖАНА

Р Е З Ю М Е

Цель исследования - изучить экономическую сущность эффективности, исследовать научную сущность показателей, используемых в правилах оценки эффективности в соответствии с современной экономической конъюнктурой в Азербайджане, определить аналитическую значимость и исследовать ее особенности.

Методология исследования - это системный подход, логическое обобщение, анализ, сравнение и группировка.

Практическая значимость исследования - подход к правилам оценки эффективности в нашей стране с научно-критического аспекта позволяет применять методику не только для юридических лиц, контрольная оболочка которых принадлежит государству, но и для субъектов, работающих в частном секторе, а также устранять противоречия в интерпретации результатов при применении правил.

Результаты исследования - некоторые из выявленных показателей эффективности показаны иначе, чем названия и формулы, упомянутые в экономической литературе. Для улучшения аналитики необходимо изменить некоторые элементы показателей, учесть в процессе анализа конкретные различия между финансовым и налоговым учетом.

Оригинальность и научная новизна исследования - в статье рассматриваются экономическая сущность и подходы к оценке эффективности, сравниваются выявленные показатели эффективности с показателями, указанными в отечественных и зарубежных источниках, выявляются направления повышения надежности.

Ключевые слова: ЕВITDA, оборот, ликвидность, финансовая устойчивость, рентабельность, использование трудовых ресурсов.

*Elay Jalal Zeynalli, Ph.D. student,
Azerbaijan State Agricultural University,
Assistant of the department of Accounting and Audit,
Address: Ataturk ave. 450, AZ 2000, Ganja, Azerbaijan,
E-mail: elayzeynalli@yahoo.com
© E.J.Zeynalli, 2020*

AZERBAIJAN EXPERIENCE IN ASSESSING THE EFFICIENCY OF ENTERPRISE

ABSTRACT

The purpose of the research - is to study the economic essence of efficiency, to investigate the scientific essence of indicators used in the rules for the evaluation of efficiency in accordance with modern economic conjuncture in Azerbaijan, to define the analytical significance and to investigate its features.

The methodology of the research - is a systematic approach, logical generalization, analysis, comparison and grouping.

The practical importance of the research - the scientific-critical approach to the rules of efficiency assessment in our country allows the application of the methodology not only for state-owned legal entities, but also for entities operating in the private sector, as well as to eliminate contradictions that may exist in the interpretation of the results during the application of the rules.

The results of the research – some of the identified efficiency indicators are shown differently from the name and formula mentioned in the economic literature. In order to improve analytics, some elements of the indicators need to be changed, the concrete differences between financial and tax accounting should be taken into account in the analysis process.

The originality and scientific novelty of the research - the article examines the economic essence and approaches to the evaluation of efficiency, compares the identified efficiency indicators with the indicators mentioned in local and foreign sources, and identifies areas for increasing the reliability.

Keywords: EBITDA, turnover, liquidity, financial stability, profitability, use of labor resources.

*Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur:
05.10.2020
Təkrar işləməyə göndərilmişdir:
13.10.2020
Çapa qəbul olunmuşdur: 21.10.2020*

*Дата поступления статьи в
редакцию: 05.10.2020
Отправлено на повторную
обработку: 13.10.2020
Принято к печати: 21.10.2020*

*The date of the admission of the article to
the editorial office: 05.10.2020
Send for reprocessing: 13.10.2020
Accepted for publication: 21.10.2020*